

**Գրախոսություն. Երուանդ Քասունի, «Այաշի բանտը.
Տոքթ. Աւետիս Նազգաշեան եւ մահապարտ արքայազները»,
Պէյրուօ, 2018 թ., 400 էջ**

Արևիկ Ավետիսյան

Երվանդ Քասունիի¹ «Այաշի բանտը. Տոքթ. Աւետիս Նազգաշեան եւ մահապարտ արքայազները» մենագրությունը կարևոր սկզբնաղբյուրային աշխատանք է Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում²: 400 էջից բաղկացած աշխատանքը ներառում է առաջաբան, ներածական, արևմտահայ բժիշկ, Հայոց ցեղասպանությունը վերապրող Ավետիս Նազգաշյանի «Այաշի բանտը» հուշագրությունը, որն ըստ էության կազմում է հատորի հիմնաքարը, ծավալուն ծանոթագրություններ, Ավետիս Նազգաշյանի կյանքի ու ստեղծագործական գործունեության ընդհանուր տեղեկություններ, հավելվածներ, ամփոփումներ, մատենագիտություն, անձնանունների ու տեղանունների ցանկ, ինչպես նաև հեղինակի՝ Երվանդ Քասունու կենսագրական մանրամասներ: Գրքում օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկն ինքնին արժեքավոր ուղեցույց է ուսումնասիրողների համար: Այն նախատեսված է ինչպես ոլորտի մասնագետների, այնպես էլ ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Գրքի «Ներածականի փոխան» ընդարձակ հատվածում Հայկական հարցի պատմության մասին արված բազմակողմանի անդրադարձը ոլորտի ցանկացած ուսումնասիրողի հնարավորություն կտա ունենալու խնդրի ամբողջական պատկեր:

Հատորի առանցքն Այաշ արքայազնի բժիշկ Ավետիս Նազգաշյանի հուշագրության անճշտություններից խմբագրված, լրամշակված, ծանոթագրությունների միջոցով ամբողջացված տարբերակի վերահրատարակումն է: Ավետիս Նազգաշյանի «Այաշի բանտը» առաջին անգամ հրատարակվել է 1925 թ. Բոստոնում «Հայրենիք» տպագրատանը³: Հետագայում այն մի քանի անգամ վերահրատարակվել է⁴, սակայն հուշագրության նախնական տարբերակում առկա են որոշ

1 Երվանդ Քասունի (ծնվ. 1937 թ. Հալեպ) – ժամանակակից հեղինակ, մանկավարժ, խմբագիր: Կենսագործունեության մանրամասները տե՛ս Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը. Տոքթ. Աւետիս Նազգաշեան եւ մահապարտ արքայազները*, Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. Միություն հրատարակչական գրասենյակ, Պէյրուօ, 2018, էջ 391-395:

2 Այս հատորը Հայոց ցեղասպանության բնագավառում հեղինակի միակ հրատարակությունը չէ: Տե՛ս Քասունի Ե., *1915 և կոլորադոները Տիարակերի մէջ*, 1915-1965 Յուշամատեն Արեւելոյնի, «Զարթօնք» օրաթերթի հրատարակութիւն, Պէյրուօ, 1965, էջ 397-421: Նույնի, *Քանական ակնարկ*, «Միջրների Հերդերի» 1915-1918 թթ. հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան և վերածնունդի մասին արձանագրութեան վկայագրութիւններուն, Պէյրուօ, 2012, 608 էջ: Նույնի, *Կանխորոշուած ցեղասպանութիւն, հեղափոխութիւն Գեորգ Մեարոյի «Թրքահայերն ու թուրքերը» փառաբանութիւնը*, Պէյրուօ, 2015, 360 էջ: Յակոբ Ս. Տէր Կարապետեան, *Բանտի բանտ*, խմբագիր՝ Քասունի Ե., Պէյրուօ, 2015, 200 էջ և այլն:

3 Աւետիս Տոքթ. Նազգաշեան, *Այաշի բանտը: 1915, ապրիլ 24-ին, Կ.Պոլսէն ձերբակալուելով Այաշ բանտարկուած եւ նահապարկուած ընկերներու անմահ յիշատակին կը ձօնեմ այս գրքոյկը* (Նիւ Եորք), տպագր. «Հայրենիք»-ի, Պոսթըն, 1925, 63 էջ:

4 Աւետիս Տոքթ. Նազգաշեան, *Հայ մարտիրոսականներու ձերբակալութիւնը եւ Այաշի բանտը*, հրատ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, Պէյրուօ, 1969, 144 էջ: Նույնի, *Այաշի բանտը: 1915, ապրիլ 24-ին, Կ.Պոլսէն*

թյուրըմբռնումներ, որոնք չեն խմբագրվել: Օրինակ, Նազգաշյանն իր հուշերում, խոսելով Թալեթի⁵ ու Զոհրապի⁶ հարաբերությունների մասին, նշում է. «Այս բոլոր ոճիրներու հեղինակն ու հրամայողը՝ Թալեթ, ինք իր կեանքը կը պարտէր Զոհրապի»⁷: Իսկ Քասունին պարզաբանում է. «Նազգաշեան շփոթի մէջ է, եթէ ակնարկութիւնը 31 Մարտի, 1909 թ. Յեղափոխութեան օրուան մէջ արձանագրուած դէպքերու մասին է, ապա՝ Զոհրապի տունը ապաստանողը Խալիլ պէյն է, իսկ Թալաաթ ապաստանած է Ակնունիի բնակարանը»⁸:

Երվանդ Քասունիի խմբագրությամբ այս հատորը Հայոց ցեղասպանությունը վերապրողի արժեքավոր հուշագրություն է, իսկ Քասունու կողմից կազմված ծանոթագրություններն ամբողջացնում են պատմական իրադարձությունները, հնարավորություն են տալիս շատ պատկերավոր տեղեկություն ստանալու ինչպես Այաշի բանտարկյալների ու նրանց շուրջը կատարվող, այնպես էլ դրա պատերից դուրս տեղի ունեցող դէպքերի մասին: Քանի որ հուշագրությունը հարուստ է անձնանուններով, գանազան տեղեկություններով, ուստի առանց հավելյալ գրականության դրանց մեծ մասն ընթերցողի կամ ուսումնասիրողի համար խրթին կլինի ընկալել, ըմբռնել Հայոց ցեղասպանության պատմության այս առանցքային իրադարձության՝ մտավորականների ձերբակալության խնդրի կարևորությունն ու նրբությունները, հետահայաց նետել հայ ժողովրդի պատմության դրամատիկ էջերի վրա, կատարել ճիշտ հարցադրումներ, վերլուծել այդ ամենն ու տալ գնահատական ապագայի համար: Քասունին այս արդիական խնդրին մոտեցել է նրբորեն, տվել է հմուտ մանկավարժի լուծում: Նա հուշագրությանը կից դրել է ծանոթագրություն, որը հրաշալի շաղկապում է հուշագրության մեջ հիշատակվող մարդկանց, տեղանունները, իրադարձությունները և ընթերցողին հնարավորություն է տալիս մտնելու իրադրության մեջ, վերլուծելու խորքից, ըմբռնելու իրավիճակը, անելու անհրաժեշտ եզրակացություններ: Ծանոթագրությունների աղբյուրները բազմազան են՝ տարբեր լեզուներով սկզբնաղբյուրներ, մենագրություններ, հոդվածներ, մամուլի էջեր, հուշամատյաններ:

Ավետիս Նազգաշյանը՝ որպես ականատես-վերապրող, ներկայացնում է հայ մտավորականների արքայական կյանքի մանրամասները, տալիս տեղեկություններ ձերբակալությունների, տեղահանության, բանտի կյանքի ու սպանությունների մասին. «Ես գտնուեմ էի էսկիյրիի կողմերը եւ լսած էի որ զուտ տաճիկ ժողովուրդէ,

ձերբակալուելով Այաշ բանտարկուած եւ նահապտակուած ընկերներուս անմահ յիշատակին կը ձօնեմ այս գրքոյկը (Նիւ Եորք), Բ Տպագրութիւն, Պէյրոյք, 1978, էջ 121-165: Նույնի, Այաշի բանտը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2013, 192 էջ:

5 Մեհմեդ Թալեթ Փաշա (1847-1921 թթ.), Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախագահ, Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից:

6 Գրիգոր Զոհրապը (1861-1915 թթ.) մեծ գրող էր, հրապարակախոս, ժամանակի լավագույն իրավաբաններից մեկը, հասարակական-քաղաքական գործիչ, Ազգային ժողովի և Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, Հայոց ցեղասպանության զոհ:

7 Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը*, էջ 62:

8 Նույն տեղում:

բաղկացած գաւառակի մը կեդրոնն էր, Անկորայէն տասներկու ժամ հեռու, վայրենի տեղ մը», – գրում է Նազգաշանը⁹:

Բանտային կյանքի կարևոր մանրամասներ պարունակող նկարագրությունները հնարավորություն են ընձեռում առարկայական պատկերացում կազմելու բանտարկվածների առօրյա խնդիրների մասին: Մշակվում է ներքին կանոնադրություն սննդի հայթայթման, տեղացի թուրքերից «անկողնու» վարձակալություն և այլ հարցերի շուրջ. «Մեր առաջին մտահոգութիւնը կամ ջանքը եղաւ մաքրել գոփուշը. սակայն ի՛նչ փոշի, ի՛նչ կեղտոտութիւն: Այսպիսի տեղ մը ո՛չ թէ պառկիլ, այլ ոտք կոխել անգամ մենէ՛ ոեւէ մէկուն մոքէն չէր անցներ: Այսուհանդերձ պէտք էր համակերպիլ, պէտք էր ապրիլ: Գոնէ՛ մաքրութեան միջոցին կարելի ըլլար բազմութիւնը դուրս հանել, նորէն բարիք մը պիտի սեպէինք, բայց հրաման չկար. պատուհանները երկաթէ՛ եւ փայտէ՛ ձողերով գոցուած էին, իսկ զինուորները դուրսը կը շրջապատէին ամէն կողմ»¹⁰:

Բանտարկյալներին արգելված էր որևէ թղթակցություն ունենալ հարազատների հետ: Չունեին տեղեկություն երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, կատարյալ մեկուսացում էր: «Ինչու՞ բերին մեզ, և ի՞նչպէս պիտի վարուէին մեզի հետ»¹¹՝ բոլոր բանտարկյալներին, թերևս, տանջում էր այս հարցը, որին ի պատասխան իրավաբան, հրապարակագիր, ազգային-հասարակական գործիչ Հարություն Շահրիկյանն արձագանքում էր. «Անիմաստի մէջէն իմաստ կը փնտռէք»¹²: Եվ իսկապէս, բոլոր խոսակցություններն ու դատողությունները հանգում էին Շահրիկյանի «անիմաստին»:

Այաշի բանտի ողջ թշվառության ու հուսահատության մթնոլորտում կային նաև մտավորականի ստեղծագործ միտքն ու սուր հումորը: Բժիշկ Նազգաշանն իր գործընկեր բժիշկ Տաղավարյանին հիշատակում է որպէս գրաբարի մեծ սիրահար և հավելում. «գիշերները ան գրաբար կը խոսար՝ զոր չէի հասկնար»¹³: Զավեշտ ու զրկանք:

Թուրքական իշխանությունների կողմից հայ մտավորականության թիրախավորված մեկուսացման ու ոչնչացման քաղաքականության իրագործման վայրերից էր Այաշի բանտը, որտեղից ազատվում էին թյուրիմացաբար¹⁴ ձերբակալված մսավաճառները, մանր առևտրականները և այլն:

Բանտարկված հայ մտավորականները որոշում են հեռագիր ուղարկել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ Մեհմեդին և հայտնել իրենց անտեղի ձերբակալության մասին և ազատություն խնդրել: Երկար ու թեժ քննար-

9 Նույն տեղում, էջ 41:

10 Նույն տեղում, էջ 42:

11 Նույն տեղում, էջ 46:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում, էջ 48:

14 Թուրքական ժանդարմը ձերբակալությունների ժամանակ հաճախ էր շփոթում նույն ազգանունն ունեցողներին և առանց տատանվելու ձերբակալում էր: Այսպէս էր Այաշի բանտում հայտնվել օրինակ ազգային գործիչ Հայկ Թիրեաքեանի փոխարեն ձերբակալված Բերայի նպարավաճառ մեկ այլ Հայկ Թիրեաքեան:

կումներից հետո որպես «անլեղափոխական» հեռագիրը ստորագրում է բժիշկ Նազգաշյանը: «Արդեն համոզում գոյացուցեր էի, որ խնդիրը կուսակցականի կամ յեղափոխականի վրայ չէր դառնար, այլ՝ Հայութեան: Արդ, ես ալ իբրեւ հայ դատապարտուած էի: Հեռագիր մը ստորագրե՞մ թէ ոչ: Ըստ իս, բոլոր այս ճիգերը որեւէ օգուտ պիտի չբերէին, եւ հեռագիրը, որուն ամէն մէկ բառին համար վիճաբանութիւն եւ խորհրդակցութիւն տեղի կ'ունենար, կանխապէս դատապարտուած էր մէկ կողմ նետուելու: Եւ այսպէս ալ եղաւ: Մեր հեռագիրը մնաց անհետեւանք», - հիշատակում է Նազգաշյանը¹⁵:

Հետագայում թուրքական իշխանություններն սկսում են խմբերով կամ առանձին-առանձին բանտից դուրս բերել ձերբակալվածներին՝ դատարան տեղափոխելու պատրվակով, սակայն նրանք տանջամահ էին արվում, կախաղան բարձրացվում: «Ի՛նչ սին յոյսեր, մարդասպանէն արդարութիւն սպասել...: Գիտէիք թէ մեծ աղէտի մը առջեւ կը գտնուէիք, բայց թէ ամբողջ ազգ մը պիտի սպաննուէր, չկրցանք այդ չափն ըմբռնել», - կսկիծով նշում է Նազգաշյանը¹⁶:

Բժիշկ Նազգաշյանին հաջողվում է ստանալ ազատության թուղթ¹⁷: Շատ մեծ դժվարությամբ է կարողանում բաժանվել բանտի ընկերներից. «Կը սիրէի զանոնք այնպէս՝ ինչպէս տառապանքի ընկերներ կը սիրեն զիրար»¹⁸:

Ավետիս Նազգաշյանի հուշագրությունը ոչ միայն հարգանքի տուրք է բանտում նահատակված հայ մտավորականների հիշատակին՝ «Յարգա՛նք, բիր յարգա՛նք անոնց յիշատակին»¹⁹, այլ նաև կարևոր սկզբնաղբյուր ուսումնասիրողների համար:

Հատորում առանձնակի նշանակություն ունեն Երվանդ Քասունու կազմած ծանոթագրությունները (230 էջ): Մեծաքանակ ծանոթագրությունները կարևոր են ինչպես երիտասարդ ուսումնասիրողների, այնպես էլ արդեն կայացած մասնագետների համար, որոնք մեկ հատորի միջոցով հնարավորություն կունենան հնարավորինս բազմաբնույթ տեղեկություններ ստանալու: Քասունին հուշագրությունում շոշափվող յուրաքանչյուր անձնանվան ու իրադարձության, տեղանվան ու կազմակերպության համար տալիս է ամբողջական ու մանրամասն ծանոթագրություններ, ինչպես օրինակ՝ արևմտահայ գրող, հասարակական գործիչ Գարեգին Խաժակի (Գարեգին

15 Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը*, էջ 56:

16 Նույն տեղում, էջ 59:

17 Ավետիս Նազգաշյանին բանտից ազատելու և անխուսափելի մահից փրկելու հարցում առանձնակի դեր է կատարել նրա կինը՝ միսիոներուհի Աիդա Մելիքբեյին: 1895 թ. Սասունի կոտորածներից հետո բազմաթիվ գաղթականներ հասնում են Եղեռնի, որտեղ գտնվող Նազգաշյանն իր ապագա կնոջ՝ միս Աիդայի, ինչպես նաև մեկ այլ ամերիկացի միսիոներուհի Քորինա Շաթլքի հետ ձեռնամուխ է լինում նրանց ապաստանելու ու բժշկելու գործին՝ «աղէտալները քաղաքէն դուրս, բնական քարայրներու մէջ կը պահէն ու կը դարմանեն»: 1915 թ. բանտարկության ժամանակ Աիդայի ջանքերով ու 1913-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի միջնորդությամբ է ստացվում «Թալեաթի հրամանը»՝ ազատ արձակել Նազգաշյանին:

18 Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը*, էջ 65:

19 Նույն տեղում, էջ 68:

Չագալեան)²⁰, իրավաբան, ազգային գործիչ Հարություն Շահրիկյանի²¹, հնչակյան գործիչների մահապատժի կամ պատմության մեջ հայտնի «Քսան կախաղանների» մասին²² և այլն:

Երվանդ Քասունին առանձին գլխով ներկայացնում է Հայոց ցեղասպանության ականատես և վերապրող, բժիշկ Նազգաշյանի կյանքն ու գործունեությունը. «Բժշկական ասպարեզին զուգահեռ, եղած է ազգային - հասարակական գործիչ, ինքնատիպ երգիծագիր եւ յանդուգն հրապարակախօս»²³:

Ծնունդով այնթապցի բժիշկը հիմնականում բնակվում ու աշխատում էր Ադանայում²⁴, սակայն նրա բժշկական գործունեությունը հաճախ դուրս էր գալիս քաղաքի ու նահանգի սահմաններից. «շարժուն հիւանդանոց մըն էր կարծես, ամէն այցելած տեղը քանի մը օրուան ընթացքին նախնական հիւանդանոց մը կը կազմակերպէր»²⁵:

1915 թ.՝ Այաշի բանտից ազատվելուց հետո, Նազգաշյանին կանչում են Պատեւրազմական նախարարություն՝ գորակոչելով բանակ հարյուրապետի աստիճանով:

Նազգաշյանը նաև իր լեզվական գիտելիքների ու բազմակողմանի կրթության շնորհիվ թղթակցել ու որպես խմբագրի օգնական է աշխատել Կ.Պոլսի և Սփյուռքի պարբերականներում:

1922 թ. ֆրանսիացիների կողմից Ադանայի նահանգը թուրքերին հանձնելուց հետո Նազգաշյանը որոշ ժամանակ քաղաքից քաղաք տեղափոխվելուց հետո խորը կսկիծով վերջնականապես հեռանում է իր պատմական հայրենիքից՝ սկզբում Եգիպտոս, ապա ԱՄՆ: Այստեղ հիմնում է կլինիկա, շարունակում է թղթակցել մամուլին, արդեն ամերիկա-հայկական՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Հայրենիք», «Պայքար»:

Ավետիս Նազգաշյանը հայտնի էր որպես երգիծագիր ու զվարճախոս, սակայն. «Այո՛, իրաւ է թէ զուարճալի շատ մը բաներ գրած էր, սակայն այդ մակերեսային զուարճախօսութեան տակ Նազգաշեան չափազանց տխուր մարդ մըն էր»²⁶:

Երվանդ Քասունու այս հատորում կարևոր տեղ են զբաղեցնում Ավետիս Նազգաշյանի հոդվածները, նամակները, որոնց միջոցով հեղինակը հնարավորություն է տալիս տեսնելու Նազգաշյանին մեկ այլ՝ պայքարող և նախանձախնդիր ազգային գործչի դիտակետից: Ավետիս Նազգաշյանի ջանքերով է հետապնդվում ու Ռազմական արտակարգ ատյանում²⁷ դատապարտվում Ներքին գործերի նախարարության

20 Նույն տեղում, էջ 175:

21 Նույն տեղում, էջ 86:

22 Նույն տեղում, էջ 233:

23 Նույն տեղում, էջ 295:

24 Ավետիս Նազգաշյանը մեծ կարողություն ուներ Ադանայում՝ երկու տուն, ութ խանութ, որոնք 1909 թ. Ադանայի աղետի ժամանակ այրվել ու հողակույտի են վերածվել: Տե՛ս Տոքթ. Ա. Նազգաշեան, *Յիշատակներ. դրուագներ կենսաբնական պատմություննէն*, Նիւ Եորք, 1931, էջ 56-78:

25 Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը*, էջ 304:

26 Պարչեման, *Տոքթ. Աւետիս Նազգաշեան*, «Հայաստանի կոչնակ» (Նիւ Եորք), 1943, 1 մայիսի, թիվ 18, էջ 421:

27 Անումյան Մ., *Ճանաչում ու դատապարտում երիտրուրքերի դատապարտությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.)*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2013, էջ 73:

աշիրերների ու գաղթականների տեղավորման և վերաբնակեցման տնօրինության Հալեպի ընդհանուր տեսուչի տեղակալ Աբդուլ Ահադ Նուրին²⁸ Հալեպի շրջակայքի ու սիրիական անապատներում տեղի ունեցած հայերի արքայի ու զանգվածային կոտորածների գլխավոր պատասխանատուն:

Հատորում որպես հավելված ներկայացված են Հայ ավետարանչական ընկերակցության 100-ամյակին նվիրված հրապարակումներ, Օսմանյան կայսրության գահաժառանգ Աբդուլ Մեջիդ իշխանի և հայ բժիշկների բարեկամության մասին տեղեկություններ և այլն, որոնք առավել համակողմանի և ընդգրկուն են դարձնում ներկայացվող իրադարձությունները:

Ուշագրավ են Վատիկանի հետ առնչվող տեղեկությունները, հայկական կոտորածների հանդեպ Հռոմի պապի արձագանքն ու այս ամենում Նազգաշյանի անսկստ, բայց շատ գործուն մասնակցությունը:

Քասունին գիրքն ամփոփում է «Մտորումներ վերջին ընթերցումն ենք» հեղինակային վերջաբանով. «Հայ ժողովուրդի դեմ Թուրքիի գործադրած Ցեղասպանությունը անելի քան հարիւր տարի է կը շարունակէ մնալ պատմագիտական և իրաւագիտական քննարկումներու առարկայ, փոյթ չէ թէ հարիւր նոր քննարկում և ուսումնասիրութիւն ոչինչ պիտի փոխեն արձանագրուած ճշմարտութենէն: Բայց գլխաւորի տողերու արանքին կան յայտնաբերումներ, որոնք թէկուզ ծանօթ-անծանօթներ են, բայց անհնար է անծանօթի պէս անտեսել զանոնք»²⁹:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության մեջ առանցքային նշանակություն ունեն հուշագրությունները, և այս շարքում իր պատմագիտական կարևորությամբ առանձնանում է Ավետիս Նազգաշյանի «Այաշի բանտը», այն հարուստ է ինչպես անձնանուններով, այնպես էլ տարբեր կազմակերպությունների, պատմական իրադարձությունների մասին տեղեկություններով: Իսկ Երվանդ Քասունուն հաջողվել է այդ անձնանուններին ու իրադարձություններին տալ երկրորդ կյանք՝ կազմելով դրանց մանրակրկիտ ծանոթագրությունը:

Բարձր գնահատելով կատարված հսկայածավալ աշխատանքի դրական կողմերը՝ անհրաժեշտ է նշել աշխատանքում առկա որոշ բացթողումների և զուտ կառուցվածքային խնդիրների մասին: Օրինակ, հատորի մատենագիտության մեջ բացակայում են Ավետիս Նազգաշյանի «Այաշի բանտը» հուշագրության՝ 1925 թ. «Հայրենիք» տպագրատան կողմից հրատարակված առաջին հատորի մասին տեղեկություններ, կամ հեղինակային խորագրերում շարադրանքում օգտագործված մեջբերումների հղումների բացակայությունը, ինչն ընթերցողին հնարավորություն չի տալիս հստակ իմանալու տվյալ մեջբերման աղբյուրը: Այս և նման մանր բացթողումները կամ շարադրանքի զուտ հեղինակային մոտեցումը, իհարկե, չի նվազեցնում հատորի կարևորությունն ու ակադեմիական որակը:

28 Մինասեան Մ., *Ռաս իւ Այնի կոյորածները (1915-1916 թթ.)*, Գանձասար, Բերիոյ Հայոց թեմի ազգային առաջնորդարանի պաշտօնաթերթ, Յաւելուած, Ապրիլ Գ, 2017:

29 Քասունի Ե. Հ., *Այաշի բանտը*, էջ 373:

Այսպիսով, Երվանդ Քասունու կողմից այս հուշագրության ակադեմիական վերատպման և նման մանրամասն կատարված խմբագրական աշխատանքի շնորհիվ այսօր ունենք հայ ժամանակակից պատմագիտության զարգացման համար դրված հստակ ուղենիշ՝ քննության առնել Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հուշագրությունները, խմբագրել և ծանոթագրություններով ամբողջացնել դրանք: